

TÜRKİYE’DE KADININ İNSAN HAKLARI VE ANAYASAL YANSIMASI

Şafak KAYPAK

Mustafa Kemal Üniversitesi İİBF, skaypak@mku.edu.tr

Mehmet KAHRAMAN

Mustafa Kemal Üniversitesi İİBF, mkahraman@mku.edu.tr

Özet

İnsanlığın en büyük özelemlerinden birisi, insan haklarından herkesin eşit olarak faydalanmasıdır ve insanlar arasında ırkına, rengine, cinsiyetine, dinine, siyasi kanaatlerine bakılmaksızın herkesi aynı statüye tabi kılmayı istemekle başlamıştır. “İnsan hakları”, insanlık tarihinin başlamasıyla birlikte doğan ve insanlığın gelişimiyle birlikte ilerleme gösteren en temel haklardır. İnsan hakları kavramı, insanın sırf insan olması dolayısıyla, doğuştan itibaren sahip olduğu ve devlet ve bireyler tarafından dokunulamayan haklar bütünüdür ifade eder. Doğal hukuk kökenli olmaları dolayısıyla insan hakları, bir çeşit doğal hak olarak kabul edilir. Batı’da kanlı mücadeleler sonucu elde edilen insan haklarının hep erkekler için olduğu düşünülmüş ve insan ırkının yarısını teşkil eden kadınlar bu haklardan dışlanmışlardır. Bu dışlanma, genel olarak “feminizm” olarak nitelendirilen kadınların da hakları bakımından erkelere eşit olmasını savunan akımın doğmasına sebep olmuştur. Dolayısı ile bu haklar birden ortaya çıkan haklar olmayıp tarihsel süreç içerisinde meydana gelen değişimlerden etkilenmiştir. Bu sürecin anayasalara yansımaları olmuştur. Bu çalışmada, Türkiye’de kadın haklarının bir insan hakkı olarak gelişimi ve anayasal yansıması ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hak, İnsan Hakkı, Kadın, Kadın Hakları, Kadının İnsan Hakkı

WOMEN’S HUMAN RIGHTS AND CONSTITUTIONAL REFLECTIONS IN TURKEY

Abstract

The one of the biggest dreams of humankind is to benefit equally from human rights and began to want to make subject to the same status everyone regardless to their race, color, sex, religion, political opinion among the people. “Human rights” are the basic rights of people which have been born from the first days of humanity and progress with the human development. The notion of human rights refers to the compilation of alive the rights of an individual that he possesses for just being a human since his birth and that cannot interfere by either government or other individuals. Human rights are accepted as a kind of natural right. Because of they are priority considered to be originated from natural law. Human Rights recognized after bloodstained struggles in the West, are always thought only for men notably from and women forming the half of the human race have been excluded from these rights. This exclusion caused the break out of movement generally known as “feminism” which is asserting the equality of woman and man. Thereby, these rights don’t arise suddenly; they have been affected by changes occurred to the historical process. This process has been reflected in the constitutions. In this study, the development of women’s rights as a human right in Turkey and their constitutional reflections is discussed.

Keywords: Right, Human Right, Women, Women Rights, Human Rights of Women

1. Giriş

İnsan hakları; insanın maddi ve manevi gelişimini ve insan onurunu korumayı amaçlayan, insanın insan olmasından kaynaklanan haklardır. İnsan hakları olgusu, tüm insanların zaman ve mekâna bağlı olmaksızın dokunulmaz bir takım hakları olduğu varsayımına dayanmaktadır. Çağımız insan hakları çağı olarak kabul edilmektedir. Günümüzde uygar ülkelerin kabul ettiği demokrasi anlayışı, insan hakları, hukukun üstünlüğü, katılım gibi evrensel değerleri içermektedir. İnsan haklarına saygı, bu değerlerin başında gelmektedir. Bu durum, insan hakları ihlallerine karşı tepkilerin yoğunlaşmasına ve insan haklarının içeriğinin çeşitlenmesine neden olmuştur. Ülkeler, insan haklarına ne ölçüde saygı gösteriyor; insan haklarının korunmasını ne ölçüde yerine getiriyorlarsa, o ölçüde uygar dünya ile bütünleşebildikleri görülmektedir. Bu doğrultuda, kadın hakları konusu, insan hakları konusuna bağlı, onun gelişimini takip eden ve uygar dünyayı meşgul eden en önemli sorunlardandır. Bu önem ve öncelik, insanların yarısını kadınların oluşturmasından ziyade, değişen bakış açısının sonucudur. Çünkü insan haklarının hep erkekler için olduğu düşünülmüş ve insan ırkının yarısını oluşturan kadınlar bu haklardan dışlanmışlardır. Bu dışlanma, “feminizm” olarak nitelendirilen kadınların da haklar bakımından erkeklerle eşitliğini savunan akımın doğmasına sebep olmuştur.

İnsan hakları konusu, ülkemizin gündemine 1980’li yıllarda giren ve gündemdeki yerini sürekli koruyan bir kavram olmuştur. Elbette ki, bu kendiliğinden bir gelişme değildir. İnsan haklarının ülkemiz koşullarında artan önemi, konunun evrensel düzeydeki gelişimiyle doğru orantılıdır. Batı ile bütünleşme ve Avrupa Birliği’ne üyelik sürecindeki Türkiye, insan hakları konusunda, çeşitli yasal düzenlemelerle ileri adımlar atmak durumunda kalmıştır. Kadına dikkatlerin çevrilmesi, Cumhuriyet’in kurulmasıyla birlikte başlamıştır. Kadın hakları açısından yeni bir döneme girilmiştir. 1926 yılında Medeni Kanun kabul edilmiş, çok eşlilik yasaklanmış, kız ve erkek çocuklara mirasta eşit pay ilkesi getirilmiştir. Kadınlar, bunları kendilerine verili haklar olarak gördükleri için savunmayı düşünmemişlerdir. Türk toplumu, sosyal, ekonomik ve kültürel bakımdan büyük değişim ve gelişim geçirmiştir. Ataerkil kültür kalıpları içinde, kadının insan haklarında aşınmalar yaşanmış; haklara sahip çıkmak gereği doğmuştur. Bu yüzden, kadın derneklerinin çabalarının büyük çoğunluğunu, kadına karşı ayrımcılığın sona erdirilmesi ve kadının hukuki olarak erkekle eşit haklara sahip olması konuları oluşturmaktadır. Yapılan düzenlemeler, temel yasa kabul edilen anayasaya da yansımaktadır.

Bu bağlamda, bu çalışmada, insan hakları açısından kadınların insan hakları incelenmekte ve Türkiye’de sürecin gelişimi ve anayasaya yansıma şekli ortaya konulmaktadır. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm, insan hakları kavramını tanıtmaktadır. İkinci bölüm, kadının insan hakları ve nitelikleri üzerinde durmakta; kadın hakları ile farkını irdelemektedir. Üçüncü bölümde, Türkiye’de kadının insan haklarının tarihsel gelişimi ve anayasaya temel hak ve özgürlükler şeklinde yansıması tartışılmaktadır. Uyum amacıyla gelişim bu bölümün konusunu oluşturmaktadır. Son bölüm ise, sonuç ve durum değerlendirmesini içermektedir.

2. İnsan Hakları Kavramı, Anlamı ve Niteliği

İnsan hakları kavramı, “insan” ve “hak” kavramları üzerine kurulmuştur. İnsan hakları kavramının ilk unsuru olan insan, kavramın öznesini; hak ise, nesnesini ifade etmektedir. *İnsan*, insani varlık demektir. Ancak, insani varlığı, insanı sadece fizyolojisine indirgeyen antropolojik anlayış ile değerlendirmemek gerekir. Haklara sahip olan insan; hem bir beden, hem de bir ruh sahibidir (Mourgeon, 1990:6). İnsanı sadece soyut bir varlık olarak görmemek; toplum içinde, sosyo-politik ve ekonomik ilişkiler içinde yaşayan bir varlık olarak düşünmek gerekir (Savcı, 1980:3; Altuntaş, 2002:20). *Hak*, kişilerin yasalarla elde ettikleri yetki ve değerlere denir. Haklar, kişisel ve toplumsal bir özellik taşırlar. Hak, gündelik anlamında ‘doğruluk’ ve hukuk anlamında ‘yetki’ demektir. Hukuk düzenince tanınan irade ve çıkarları belirtir (Uygun, 2000:13). *Hukuk*, toplumsal ilişkileri düzenleyen uyulması zorunlu kurallar topluluğuna denmektedir. Hukuk düzeni, insan toplumu için önem taşıyan bütün toplumsal sorunların çözümünde en önde gelen araçlardan biridir.

Dar anlamda insan hakları, temel hakları işaret eder ve bu haklar olmazsa olmaz nitelikteki haklardır. *Geniş anlamda insan hakları*, insanın insan olmaktan kaynaklanan hak ve özgürlüklerinin tümünü ifade eder (Engin, 2013:3). İnsan hakları, tüm insanların daha doğarken sahip olduğu, ölmeden de yok olmayacak olan haklarıdır. Bu yaklaşım biçimi “Doğal hukuk düşüncesi” kaynaklıdır. İnsan doğasına dayanır. Bu kabul, genelde paylaşılan bir düşüncedir. Kişilerin doğuştan cins, ırk, etnik yapı, dil, din farkı gözetilmeksizin eşit oldukları kabul edilmektedir. Bu doğal haklar, insanın dokunulmaz, başkasına devredilmez, vazgeçilmez temel haklarıdır (Akıllıoğlu, 1993:1). Ayrım gözetmeksizin, tüm insanlara tanınması gereken haklardır. İnsan hakları, bir yandan insanların haklarının devlet organlarına karşı korunmasını, diğer yandan da insan kişiliğinin geliştirilmesini içerir (Gözübüyük ve Gölcüklü, 1996:2). İnsan hak ve özgürlüklerinin insan olarak temel öznesi bir toplumun parçası olan ‘gerçek kişi’lerdir. Kendini insan olarak düşünen kişi, başkasının da insan olduğunu kabul eden kişidir. Kişilerin en birincil ve en önemli hakkı ise ‘yaşama hakkı’dır. Olmazsa olmaz bir haktır bu. Bu hak olmadan, kişi olmayacağı için, diğer hakların elde edilmesi ve uygulanması da olanaksız olacaktır.

Hak ile eşitlik kavramları arasında belli bir paralellik vardır. *Eşitlik*, var olan bir hakla toplumdaki her bireyin sahip olabilme durumudur. Hak kavramını özgürlük ile de karıştırmamak gerekir. *Özgürlük*, kişinin, kendine ait kararları vermesinde davranış serbestisini ifade eder. Kişinin eylem olanaklarının kısıtlanmamasını ifade eder. Kişi eylemlerini bilerek ve isteyerek kendisi belirlediği için özgürdür (Erdoğan, 1997:135). Ancak, bir kişi hakkı var diye her istediğini yapabileceğini düşünmemelidir. Bir kişinin hakkı ve özgürlüğü, başkasının hakkının başladığı noktada biter. Eğer öyle yapılmazsa, özgürlük ve eşitlik kişilere göre değişen bir kavram olur. Her hakkın karşılığı olarak yapılması gereken her türlü yükümlülüğe *ödev* denir. Her hak başkasına karşı bir ödevi de beraberinde getirir. Hak ve ödev karşılıklıdır: hakkın bulunduğu yerde ödev; ödevin olduğu yerde hak vardır. Kişiler ödevlerini yerine getirdiklerinde hak sahibi olurlar. Ödevlerin yerine

getirilmesi sorumluluktur. *Sorumluluk*, kişinin kendi eylemlerini ilgilendiren bir olayın sonuçlarını üstlenmesi olarak adlandırılmaktadır (Kaypak, 2009:2).

İnsan hakları, toplumsal bir varlık olan insana ‘etik’ bir bakış açısıyla bakar. İnsanın *değeri*, onu diğer canlı türlerinden ayıran özellikleridir. İnsanın ürettikleri ve yarattıklarıyla bir bütün oluşu onun değerini oluşturur. İnsan onuru dediğimizde de insanın değerinden söz ediyoruz (Kuçuradi, 1982:49). *Onur*, insanın kendine karşı duyduğu saygı, özsaygı, haysiyet, gurur olarak tanımlanmaktadır. İnsan onuru, insana ait olan hakları alması sonucu ortaya çıkabilir. İnsan onur ve saygınlığının doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan insan hakları ve onları oluşturan değerler evrensel bir nitelik kazanmıştır. *Evrensellik*, nerede insan varsa orada hak vardır, düşüncesinde yatar; ayırım gözetilmeksizin herkes için ve her zaman geçerlidir. İnsan hakları, bu evrensel değerlere göre belirlenir. Bu değerler, insanlar arasında her türlü ayrımı ortadan kaldırdığı için insanı insan yapan, insanlığın ortak dili, ortak değerleridir. Evrensel bir nitelik taşıyan insan hakları; eskimezlik, değişmezlik ve üstünlük ilkeleriyle gerçek anlamını kazanır. İnsan olmanın doğal bir getirisi olarak kazanılan bu haklar, daima diğer hakların önünde gelir. İnsan hakları, zaman içinde önemini kaybetmeyeceği gibi, toplumlar arasında da farklı anlamlar taşımaz. İnsanın değerinin ve onurunun korunmasını, maddi ve manevi varlığının gelişmesini amaçlar. Bu nedenle, insan haklarının korunması ve geliştirilmesi tüm insanlığın ortak sorunudur (Akıllıoğlu, 1995: 3-4). İnsan hakları düşüncesinin “insan-merkezci” (antropocentric) bir düşünce olduğunu söylemek mümkündür (Erdoğan, 2001:131).

İnsan hakları düşüncesi temel olarak bireyin sınırsız devlet iktidarına karşı korunması amacına yönelir. Bu temel tarihsel süreçte, düşünce dünyasının geçirdiği bir evrimin sonucudur. İnsanlığın çağlar boyunca süren mücadelesinin sonucunda ortaya çıkmıştır ve insanın uygarlık tarihinin bir ürünüdür. O nedenle, insan hakları evrimcidir; sürekli gelişir. Kaynaklandığı yaşam harekete dayandığı için dinamik bir süreçtir. Zaman ve mekân değiştikçe, toplum ve insan evrildikçe, insana atfedilen haklar da değişmiş ve çeşitlenmiştir. İnsan haklarının evrimci ve dinamik karakteri doğrultusunda, otorite karşısında ihtiyaç sahiplerinin istemleriyle şekillenmiştir. İnsan hakları hayatın içinde, gereksinimlerden, istemlerden kaynağını bulur (Akıllıoğlu, 1995:6). Ama bireyin devlet karşısında bir takım haklar ve özgürlükler kazanması hiç de kolay olmamıştır. Monarşik ve teokratik iktidarların yerlerini, demokratik ve laik iktidarlara bırakması ve hukukun üstünlüğü görüşünün yaygınlaşması gerekmiştir. Hukuk, bir yandan devleti kurumlaştırmış; öte yandan bireylere tanınan hak ve özgürlüklere güvence sağlamıştır (Mourgeon, 1990:2-3). İnsan haklarını güvence altına alacak temel bir siyasi ve hukuki metinle karşılaşmak için, 1776’da Amerika’da ilan edilen Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi’ni ve 1789 Fransız İhtilali’ni beklemek gerekmiştir (Üskül, 2003: 65). Çağdaş anlamda insan hakları anlayışının başlangıcını oluşturan 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi, insan haklarını devlet düzeninin temel hedefleri olarak niteleyip özgürlüklerin yalnızca yasalarla sınırlanabileceğini ve bu yasaların vatandaşlar veya seçtiği temsilciler tarafından yapılması gerektiğini vurgulamıştır (Sancar, 2001: 7).

İnsan hakları, tüm insanlara tanınması gereken haklar olmasıyla “soyut anlamda insan hakları” olarak, *olan* değil, *olması gereken* haklardır (Gözübüyük ve Gölcüklü, 1996:2). İnsan hakları, hep olması gereken haklar olarak kalmamış, somutlaştırılma yoluna da gidilmiş ve pozitif hukuk denilen yazılı hukuka, yani en başta Anayasaya temel haklar olarak girmiştir. Yine de, ‘olan’la sınırlı değildir; ‘olması gereken’ kısmıyla, yazılı hukukun dışında ve üstündedir. Herkesin, her zaman ve her yerde dokunulmaz hak ve özgürlükleri olduğu fikrinin meşruluk temelleri insanın felsefi birikiminde yatar. Bu niteliğinin doğal sonucu olarak, bir hukuk düzeninin insan haklarının bir kısmına yer vermemiş olması, kişilerin bu haklara sahip oldukları gerçeğini ortadan kaldırmaz. İnsan hakları, yer/zaman sınırlarını, belli bir ülkede ve belli bir aşamada Anayasa ve yasalarla tanınan hakları aşar. Ulusal ve uluslararası yazılı hukukta düzenlenmiş ve güvenceye alınmıştır. Etik temellere dayalı insan hakları, evrensel boyutta hukuki kurallarla da desteklenerek daha da güç kazanmakta; yeni belge, bildirge ve uluslararası sözleşmelerle desteklenmektedir (Akıllıoğlu, 1995:7). Deklarasyon ya da bildirgenin hukuki bir bağlayıcılığı yoktur. Anlaşma ya da sözleşme ise bağlayıcı nitelik taşımaktadır.

İnsan haklarının geçirdiği gelişime bağlı olarak birçok sınıflandırma yapılmaktadır: Negatif-pozitif-aktif statü hakları; bireysel-kolektif haklar; temel haklar-temel olmayan haklar; yasal haklar-moral haklar; klasik ve sosyal haklar vb. Tarihsel gelişme içinde ilk olarak kişi hakları ya da bireysel hakların ortaya çıktığı bilinmektedir. Bunu siyasal haklar ile ekonomik, sosyal ve kültürel haklar izlemiştir. 1982 Anayasası’nın bu konuda öngördüğü sınıflandırma, koruyucu haklar (kişisel haklar), isteme hakları (ekonomik, sosyal ve kültürel haklar), katılma hakları (siyasal haklar) biçimindedir. Bu sınıflandırmalar ağırlıklı olarak hakların konusu ve niteliğine göre yapılmıştır (Turhan, 2013: 359). İnsan haklarını tarihi süreci ön plana çıkararak kuşaklara göre yapılan ayırım, ilk defa 1979 yılında Karel Vasak tarafından dile getirilmiştir (Kaboğlu, 1993: 272). Kuşaklara göre yapılan sınıflandırmada, insan hakları birinci, ikinci ve üçüncü kuşak haklar diye adlandırılmaktadır. Günümüzde bu ayırma dördüncü bir kuşak hak grubunun da eklendiği görülmektedir (Tezcan vd., 2011: 34). İnsan hakları kuşakları şunlardır; *Birinci kuşak haklar* (siyasal ve kişisel haklar), örneğin özgürlük, birey hakları. *İkinci kuşak haklar* (ekonomik, sosyal ve kültürel haklar), örneğin eşitlik, kadın ve çocuk hakları, çalışma hakkı. *Üçüncü kuşak haklar* (dayanışma hakları), örneğin çevre hakkı, barış hakkı, kültürel mirasa katılma hakkı (Kaboğlu, 1996: 10–11). *Dördüncü kuşak haklar* (uzlaşma hakları), örneğin su hakkı, bilimin kötüye kullanılmaması, insan onuruna saygı hakkı (Gülmez, 2001: 22).

İnsan hakları düzenlemelerini, alan olarak üç başlık altında toplamak mümkündür: *Yerel İnsan Hakları Düzenlemeleri* (Anayasa ve yasalar vb.); *Bölgesel İnsan Hakları Düzenlemeleri* (1953 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, 1978 Amerika İnsan Hakları Sözleşmesi, 1998 Afrika İnsan ve Topluluk Hakları Şartı vb.); *Küresel İnsan Hakları Düzenlemeleri* (1948 BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 1979 Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesine İlişkin Sözleşme, 1989 Çocuk Hakları Sözleşmesi, 2006 Engelli Hakları Sözleşmesi vb.) (www.unicankara.org.tr, 2014).

3. Kadının İnsan Hakları

“Neden kadın hakları veya insan hakları değil de, kadının insan hakları?” sıkça sorulan bir sorudur. Kadın hakları savunucuları, kadın haklarının insan hakları bütününden ayrı tutulmasına karşı çıkmaktadır. “Kadın hakları” yerine “kadının insan hakları” terimini kullanırken kadının insanlığına vurgu yapılmaktadır. Kadınların talep ettiği birçok hak aslında kadınlara özgü ayrıcalıklı haklar değil; erkek-kadın her insanın doğuştan sahip olması gereken haklardır. Sadece kadınları ilgilendiren marjinal haklar olduğu izlenimini veren kadın hakları yerine, kadının insan hakları terimi tercih edilmektedir (www.kadininsanhaklari.org, 2015).

16. yüzyıldaki "kadın insan mıdır?" tartışmasının bir zamanlar yapılmış olması bile kadın hakları kavramının insan hakları kavramı çerçevesinde tartışılmasını gerektirmektedir. Yerleşik anlayışa göre erkek, uygarlığın ve kültürün yaratıcısı ve ürünü olarak görülürken; kadın, doğanın ürünüdür. Saptamalar kadının ikincilliğini vurgulamak için kullanılmaktadır. Kadın haklarının özgünlüğünü belirtmek, yapay bir ayırım değil; insan hakları kavramına somut bir içerik kazandırabilmenin ön koşuludur. İnsan hakları kavramının salt "insan" soyutlaması içinde ele alınması, insan-erkek kavramı ilişkisinde somutlaştığı için ataerkil anlayışın sürdürülmesi ve pekiştirilmesinden başka bir işe yaramamaktadır. Kadınlar, çok uzun bir süre, insan haklarından eşit bir biçimde yararlanmadılar. Çünkü bildiğimiz tarih boyunca, hiçbir zaman dünyayı erkeklerle eşit bir biçimde paylaşmadılar. Bu eşitsizlik, yoğunluk ve biçim açısından toplumdaki topluma, dönemden döneme farklılıklar gösterse de, özünde geçmişten bugüne pek fazla değişmedi (Berktaş, 2004: 2-3). Kadınlar, kendi durumlarının ‘doğal’ değil, ‘toplumsal’ olarak belirlenmiş olduğu cinsiyet ayrımının zamanla farkına vardılar (Kaypak, 2015:3). ‘Kadın da insandır’ demeye başladılar. Bu yüzden, genel insan hakları ile ilgili düzenlemelerin ayrıca ve özellikleri de dikkate alınarak kadın hakları tarafından tamamlanması gereksinimi doğmaktadır.

Kadının insan hakları konusuna ilişkin iki temel yaklaşım vardır: *Evrenselci yaklaşım*; insan haklarının evrenselliğinden yola çıkmaktadır. İnsan hakları belgelerinde yer alan hakların tümünden, tüm herkes yararlanmalıdır düşüncesini savunmaktadırlar. Evrensel tutuma göre bütün kadınlar, Birleşmiş Milletler sözleşmelerinde yer alan tüm haklardan yararlanırlar. *Kültürcü yaklaşım ise*; tüm toplumlarda geçerli olabilecek insan hakları anlamında ortak değerlerin bulunmasının olanaksızlığından yola çıkar. Bu yaklaşımda, kadınlara karşı yapılan ayrımcılıkların kültürel farklılıklara dayandırılarak haklılaştırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Her kültürün kendi değerleri çerçevesinde ele alınması kültürün genel yaklaşımının, kadını belirli bir noktaya hapsedmesine engel olmayacaktır. Bunun anlamı, bazı farklılıklar gösterse bile genel ataerkil kastın kırılmayacağı noktasına ulaşır. Böylece bir çifte standart yaratılmaktadır (Berktaş, 2000: 363-364). Bu iki yaklaşımın ikisi de, kadının hakları eksik kullanmasına çare bulmamaktadır.

Kadın hakları ile insan hakları ilişkisinde ilk bakışta, bu kavramın insan haklarına göre daha özel bir kategori teşkil ettiği izlenimi doğmaktadır. Ancak bu izlenim doğru değildir. Kadın hakları terimi, kadınların insan kişiliğine bağlı haklarına

atıfta bulunur; bu anlamda kadın hakları kadınların insan haklarını ifade eder. Ne var ki, günümüzdeki “kadın hakları” söylemine hâkim olan bakış açısı ve anlam bu değildir. Bu terimle çoğu kez kadınların insan olmak itibarıyla erkeklerle paylaştıkları haklardan çok, kadın cinsinin özelliklerine karşılık gelen haklar kastedilmektedir. Bu hakların bir kısmının insan hakları olması mümkün ise de, geri kalanı insan hakları ile aynı normatif değere sahip değildir (İnsan Hakları Başkanlığı, 2006:100-101).

İnsan haklarına ilişkin ulusal ve uluslararası hukuki belgelerde bu konuda bir açıklık yoktur. 20. yüzyılın ilk yarısında, birçok uluslararası bildirge ve belge cinsiyet açısından kör olmaya devam etmiş ve kadınların özgül haklarının genel bir “insan hakları” paketi içinde ele alınıp tanındığı varsayılmıştır. Böylece, kadınların özgül konumlarından kaynaklanan sorunların dile getirilmesi, tanınması ve çözülmesi gecikmiştir (Berktaş, 2004:6). İlk insan hakları belgeleri kadın, erkek, çocuk, yetişkin, engelli ve engelsiz ayrımı yapmaksızın eşitlikçi bir temelde insan haklarını kabul etmişlerdir. 1948 yılında Birleşmiş Milletler tarafından onaylanan İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin birinci maddesi, “bütün insanlar onur ve haklar bakımından eşit ve özgür doğarlar” diyerek düzenlemektedir. Kadın bakış açısını hesaba katmadan yazılmış olduğu için, insan hakları ihlalleri ile ilgili tüm örneklerini erkeklere ait olan kamusal alandan almakta ve bu hali ile de kadınları dışlamaktadır. Kadınların, kadın olmaları nedeniyle karşı karşıya kaldıkları insan hakları ihlallerinin üzerinde durmamaktadır. İnsan Hakları Bildirgesi, insan haklarına kadın-erkek eşitliği açısından yaklaşmadığı gibi, kadınların özel alanda, yani aile içinde ya da işyerinde yaşadığı birçok insan hakları ihlalinin de yok saymaktadır. Siyasi bir tutuklunun işkenceye tabi olmasını bir insan hakkı ihlali olarak tanımlarken, kadınların binlerce yıldır uğradıkları aile içi şiddet ve cinsel taciz insan hakkı ihlali olarak görmüyor; genç kız ya da kadının aile namusunu ihlal ettiği gerekçesiyle öldürülmesini insan hakkı ihlali kapsamına almıyordu. Oysa kadınların yaşadıkları hak ihlalleri ilk önce ailede yani özel alanda başlamaktadır. Kadınlar, erkeklerden farklı olarak, örneğin okula gönderilmemek, zorla evlendirilmek, çalışmasına izin verilmemek, aile fertleri tarafından şiddete maruz bırakılmak, namus adına şiddet yaşamak ya da öldürülmek gibi birçok insan hakkı ihlaline uğramaktadır. Ancak yine de kadının insan hakları bir azınlık grubuna ait özel alanla kısıtlı kalan bir sorun değildir (Şaylıkay, 2006). Aile içinde/dışında ve toplumun her kesiminde maruz kalınan baskılardan dolayı, kadınlar kamusal alanda var olamamaktadır. Fakat zamanla uluslararası toplum bu eşitlikçi anlayışın dezavantajlı ya da hassas grupların haklarını koruyamadığını fark etmiş; kadın hakları, çocuk hakları, azınlık hakları ve engelli hakları gibi yeni ve özel bir takım insan hakları düzenlemeleri yapmışlardır.

Kadının insan hakları, ilk kuşak haklar olarak bilinen kişisel ve siyasi haklarla birlikte; ikinci kuşak haklar olarak bilinen ve özel alanla da ilgili olan ve kadınların hayatlarında önemli bir yer tutan ekonomik, sosyal ve kültürel hakları kapsamaktadır. Cinsiyete dayalı eşitsizliğin ve ayrımcılığın yaşamın her alanında belirgin bir biçimde sürmesi kadın hakları kavramını doğurmuştur (Acar, 1998:18). Kadın hakları kavramı, Batı’da erkek egemenliğine karşı bir toplumsal cinsiyet

eşitliğini sağlamaya yönelik bir dizi mücadele sürecinin sonunda ortaya çıkmıştır. 8 Mart 1857 tarihinde New York’ta tekstil işinde çalışan ve yangında hayatlarını kaybeden kadınların grevi eşit ücret talebini belleklere kazımıştır. Ekonomik alanda başlayan kadın hakları mücadelesi, insan haklarına dönüşürken içeriğine sosyal, siyasal ve kültürel etmenleri almıştır. Kadının insan hakkı, dünyanın gündemine 1970’lerde gelmiştir. Uluslararası kadın hareketi, geleneksel insan hakları yaklaşımındaki özel alan-kamusal alan ayrımını sorgulayarak, insan haklarının kapsamında temelli bir dönüşüme yol açmıştır. 1970’lerde yükselen ikinci dalga feminist akımın toplumsal bir harekete dönüşmesiyle bu konudaki bilinç ve duyarlılık artmıştır. 1975 yılı Birleşmiş Milletler tarafından Uluslararası Kadınlar Yılı olarak kutlanmıştır. Aynı yıl ‘eşitlik, kalkınma ve barış’ temasıyla BM 1.Dünya Kadın Konferansı Mexico City’de yapılmıştır. Dünya Kadın Konferanslarının ikincisi 1980’te Kopenhag’da, üçüncüsü 1985’te Nairobi’de gerçekleştirilmiştir (Akdur, 2008:4).

Uluslararası platformda, Birleşmiş Milletler, kadınların insan haklarının teşviki ve korunması, eşit şekilde kamusal hayata katılabilmeleri ve ekonomik ve toplumsal kalkınmanın yarattığı fırsatlara erişebilmeleri için verilen küresel mücadelede öncü bir rol oynamıştır. Birleşmiş Milletler, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW), 1980 yılında üye ülkelerin imzasına açılmıştır. CEDAW Sözleşmesinin en önemli boyutu, kadınların insan haklarının sağlanması, korunması ve geliştirilmesini, toplumda kadın-erkek eşitliğinin gerçekleştirilmesine koşut bir olgu olarak kabul etmesidir. Sözleşme, kadın-erkek eşitliğine dayanmayan bir “kadın hakları” anlayışını kabul etmemekte, taraf devletlerin kadınların insan haklarını daima kadın-erkek eşitliği temelinde gerçekleştirmelerini öngörmektedir. CEDAW, yalnızca yasal ve biçimsel eşitlik değil, gerçek eşitlik talep eder. CEDAW Sözleşmesi, kadına karşı ayrımcılığı, iktisadi kalkınma, savaş, doğal afet gibi tarihte devletlerin gündeminden düşmeyen geniş konulardan soyutlamamakta, aksine kadına karşı ayrımcılığın bu durumlarda dahi engellenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır (Acar ve Arıner, 2009:18). Bir diğer önemli boyut, CEDAW Sözleşmesinin ayrımcılığın yalnızca yasal yönlerine değil, aynı zamanda kültürel yönlerine yaptığı vurgudur. Böylece, uluslararası hukukta, varolan insan hakları belgelerinin, kadınların özgül sorunlarını tam olarak kapsamadığı ve bu konuda özel düzenlemelere ve önlemlere gereksinim bulunduğu kabul edilmiş oldu ve “kadınların insan hakları” kavramı, uluslararası hukuk belgelerinde giderek daha fazla yer almaya başladı. Ne var ki, bütün insan hakları sözleşmeleri arasında, CEDAW, en fazla çekince konmuş belgedir ve bu bir rastlantı değildir. Ayrıca, çok sayıda ülke, daha başından, sözleşmeyi imzalamaya bile yanaşmamıştır. Üstelik devletler, CEDAW söz konusu olduğunda çekincelerinin sözleşme ile uyumlu olup olmadığını kendileri belirleyeceklerdir. Bu sözleşme, bir şekilde imzalanmış bile olsa yasalarla tanınmış pozitif hakların, tek başlarına değil, egemen toplumsal ve kültürel ortam içinde var olduğu gerçeğini de göstermektedir (Berktaş, 2004: 9-10).

Kadının insan hakları kavramını Birleşmiş Milletler süreçlerine sokan Haziran 1993 Viyana Dünya İnsan Hakları Konferansı, uluslararası kadın hareketi için bir

dönüm noktası olmuştur. O güne kadar, “özel alan” içinde yer aldıkları için devletlerin yetki alanına girmediği varsayılmış insan hakları ihlalleri, devletlerarası resmi konferansların gündemlerine uluslararası kadın hareketi tarafından sokulmuştur. Kadının insan hakları kavramı, ilk kez 1993 yılında Viyana İnsan Hakları Konferansı’nda kullanılmaya başlanmıştır. Devletler düzeyindeki bu konferansta, “kadınların ve kız çocuklarının insan haklarının, evrensel insan haklarının ayrılmaz, bölünmez ve vazgeçilmez bir parçası” olduğu kabul edilmiştir. Viyana Konferansından sonra kadınların, yaşama hakkı, güvenlik hakkı, eğitim hakkı, özgür iradelerini kullanabilme hakkı gibi en temel insan haklarını talep ettikleri gerçeği uluslararası alanda kabul görmeye başlamıştır. Aile içi şiddete maruz kalmak, okula gönderilmemek, zorla evlendirilmek, çalışmasına izin verilmemek, namus adına şiddet yaşamak ya da öldürülmek gibi birçok insan hakkı ihlaline uğrayan kadınlar için kadın haklarının, insan hakları içerisinde yer almaya başlaması çok önemli bir gelişme olmuştur. 1993’te özel olarak kadına karşı şiddeti ele alan ilk insan hakları belgesi olan “Kadınlara Yönelik Şiddete Karşı Bildirge” BM Genel Kurulu’nda kabul edilmiştir. Bu bildirmede; şiddetin, aile ya da toplum içinde gerçekleşen fiziksel, cinsel veya psikolojik ve devletçe uygulanan ya da uygulanmasına göz yumulan her tür şiddet eylemini kapsayarak açık bir tanımla yapılmıştır. Kadına Karşı Ayrımcılığın Yok Edilmesi Komitesi, Kadının İlerlemesi Birimi’ne bağlı olarak görev yapmaktadır. Bu komite bireysel bilgileri incelemek, CEDAW Sözleşme Ek Protokolü uyarınca soruşturmalar yürütmek gibi yollarla Sözleşmenin uygulanmasını denetlemektedir (www.unicankara.org.tr, 2014). 1994’te BM İnsan Hakları Komisyonu’na kadına yönelik şiddet konusunda özel bir raportör atanması ve kadın haklarının BM İnsan Hakları mekanizmaları içine dâhil edilmesi kararlaştırılmıştır. Süreç, 1994’te Kahire’de yapılan Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı (ICPD), 1995’te Pekin’de yapılan Dünya Kadın Konferansı ve 2000’de New York’ta yapılan Pekin+5 BM Özel Oturumuyla devam etmiştir. (Akdur, 2008:5).

Kadının insan hakkı alanları şunlardır (www.kadinininsanhaklari.org, 2015):

Kadının evlilikle ilgili hakları: Eşini seçme istediği kişiyle evlenme hakkı; resmi nikâh hakkı; kumayı reddetme hakkı; eşit miras hakkı; evlilik içinde cinsel birleşmeyi reddetme hakkı; şiddete maruz kalmama hakkı; kendi malına sahip olma hakkı.

Kadının boşanma ile ilgili hakları: Ev tutarak ayrı yaşama hakkı; boşanmak için mahkemeye başvurma hakkı; çocuklarının velayetini alma hakkı; nafaka alma hakkı; kendi malını beraberinde götürme hakkı.

Kadının bedensel hakları: Bedenine sahip çıkma bedeninin yalnızca kendine ait olması hakkı; hayır deme hakkı; kendi cinselliğini yaşama hakkı; tecavüzsüz, tacizsiz, enste maruz kalmadan özgürce yaşama hakkı; çocuğa karar verme hakkı; doğum kontrolünü kullanma veya kullanmama hakkı; sağlıklı yaşama hakkı.

Kadının kamu yaşamındaki hakları: Eşit eğitim hakkı; istediği zaman kocadan izin almadan istediği işte çalışma hakkı; eşit ücret hakkı; kendi istediği partiye oy verme hakkı; siyasi partiye katılma hakkı; ev kadını veya tarımda aile işçisi olarak çalışsa bile sigortalı olma hakkı; dini yaşama katılma ya da katılmama hakkı.

4. Türkiye’de Kadının İnsan Hakları ve Anayasal Yansımaları

4.1. Türkiye’de Kadının İnsan Hakları

Kadının insan haklarındaki gelişmeleri üç aşamada izleyebiliriz; Cumhuriyet devrimleri, BM’de ve dünyadaki gelişmelerin yansıması ve AB’ne uyum süreci.

Cumhuriyet devrimleri (1924 – 1934); 29 Ekim 1923 tarihinden itibaren Cumhuriyet’in ilanını izleyen ilk on yıl içinde, kadınların ailede, eğitimde, toplumsal yaşamda ve siyasette “eşit haklara sahip birey” statüsünü kazanmalarını sağlayan yasal ve yapısal devrimler hızla yaşama geçirilmiştir. Henüz 'BM İnsan Hakları Evrensel Bildirisi', 'İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi', 'Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi (CEDAW)' gibi uluslararası sözleşmelerin, kadın-erkek eşitliğine yönelik çalışmaların dünya gündeminde bile olmadığı bir dönemde, Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğinde devrimler yapılmıştır (Moroğlu, 2010:3). Eğitim Birliği (Tevhid-i Tedrisat) Kanunu kabul edildi (1924). Laik eğitim sisteminin kabulü ile kız ve erkek çocuklar eşit koşullarda eğitim görmeye başladılar. Türk Medeni Kanunu kabul edildi (1926) ve kadınlar da “yurttaş” olarak yasadaki haklardan eşit koşullarda yararlandılar. Yasadaki hakların kullanılması bakımından kadın ile erkek eşit haklara sahip oldular. Aile Hukuku kurallarıyla, o tarihe kadar geçerli olan erkeğin çok eşliliği ve tek taraflı “boş ol” demesiyle boşanabilmesi kaldırıldı. Tek eşlilik, resmi nikâh zorunlu hale getirildi; kadınlar yasadaki yazılı nedenlerle ve mahkeme kararıyla erkeklerle eşit olarak boşanma hakkına ve velayet hakkına sahip oldular. Erkek çocuğa iki pay verilirken kız çocuğa mirastan bir pay verilmesi yerine, kız ve erkek çocukların mirastan eşit pay alması kabul edildi. Harf devrimi yapıldı (1928). Okuma yazma kolaylığı, Batı kültürüyle bütünleşmede köprü oluşturdu. Kadınlar belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkını elde ettiler (1930). Kadınlar muhtarlık seçimlerinde seçme ve seçilme hakkını elde etti (1933). Anayasa’da yapılan değişikliklerle kadınlar milletvekili seçimlerinde seçme ve seçilme hakkını elde ettiler (1934). Kadınların seçme ve seçilme hakkını ilk kez kullandığı seçimler yapıldı (1935). 18 kadın milletvekili seçildi.

BM’de ve Dünyada yaşanan gelişmelerin yansıması (1975-1998); Hukuk alanında gelişmeler; Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi Türkiye tarafından onaylandı (1985). Medeni Kanun’da kadının çalışmasını kocanın iznine bağlayan 159. madde “eşitlik ilkesi”ne aykırı görülerek Anayasa Mahkemesince iptal edildi (1992). 4. Dünya Kadın Konferansında Pekin Sonuç Bildirgesi çekincesiz olarak kabul edildi (1995). Zorunlu temel eğitim 5 yıldan 8 yıla çıkarıldı (1997). Kız çocukların daha uzun süre okula devamı sağlandı. Medeni Kanun’da değişiklik yapılarak “evli kadına kocasının soyadı ile birlikte, kendi soyadını da taşıma hakkı” verildi (1997). Türk Ceza Kanununda kadının ve erkeğin zinasının suç oluşturmasını farklı unsurlara bağlayan 440 ve 441. maddelerinde yer alan hükümler, kadın erkek eşitliğine aykırılık gerekçesiyle Anayasa Mahkemesince iptal edildi. 4320 sayılı *Ailenin Korunmasına Dair Kanun* kabul edildi (1998). Kanun ile aile içinde şiddete uğrayan kişilerin korunmasına, şiddet uygulayanın evden uzaklaştırılmasına ve kararda belirtilen uzaklaştırma süresi için nafaka ödemesine

ilişkin tedbirler oluşturuldu. Gelir vergisinde aile reisinin beyanname vermesi uygulaması kaldırıldı (1998). Kadınlar kocalarından ayrı olarak beyanname verme hakkına sahip oldular. *Kurumsallaşmada gelişmeler*; Beş Yıllık Kalkınma Planları çerçevesinde kadın politikaları geliştirmek amacıyla ulusal mekanizma olarak Başbakanlığa bağlı Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü kuruldu (1991). Devlet Bakanlıklarından biri Kadın ve Aileden Sorumlu olarak görevlendirildi. Üniversiteler bünyesinde Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezleri ve yüksek lisans eğitimi verilen Anabilim Dalları kuruldu, yüksek lisans dersleri oluşturuldu. İllerde Valilik bünyesinde Kadın Birimleri kurulmaya başlandı. Barolarda Kadın Hakları Komisyonları kuruldu. Kadınlar, Başbakan, Bakan, Vali, Kaymakam olarak karar mekanizmasına girdi. Devlet İstatistikleri arasında Kadın İstatistikleri yayınlandı. Kadın Sığınma Evleri açıldı. Kadın hakları konusunda çalışan kuruluşların işbirliği güçlendirildi; İstanbul Kadın Kuruluşları Birliği-İKKB kuruldu. Kadın Eserleri Kütüphanesi ve bilgi merkezi açıldı. Kadınların okuryazarlığının artırmak için Ulusal Eğitime Destek Kampanyaları başlatıldı (Moroğlu, 2010:4).

AB'ne uyum süreci (2000'li yıllardan günümüze); Aile Hukuku bölümünde köklü değişiklikler içeren Türk Medeni Kanunu kabul edildi (2001). BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi'nin taraf devletlerce fiili olarak yaşama geçirilmesini ve etkin denetimi sağlamak üzere kabul edilen İhtiyari Protokol Türkiye tarafından onaylandı (2002). İş Kanununda değişiklik yapıldı, çalışanlara "eşit davranma ilkesi" kabul edildi (2003). 1 Ocak 2002'de yürürlüğe giren Medeni Kanun, başta aile reisliği olmak üzere eşitlik ilkesine aykırı birçok maddeyi değiştirerek evlilik birliğinde velayet, aile konutu, mal rejimi gibi konularda eşlerin eşit hak ve yükümlülüklerine dayalı yeni düzenlemeler getirmiştir. Yeni Medeni Yasanın yürürlüğe girmesi ile birlikte psikolog ve sosyal hizmet uzmanlarını bünyesinde barındıran Aile Mahkemeleri Ocak 2003 yılında kurulmaya başlanmıştır (Kaypak, 2015:6). Aile mahkemeleri, aile hukuku ile ilgili dava ve işlerin yanında, aile içi şiddetten korunmaya ilişkin 4320 sayılı Kanun'dan doğan davalara da bakmakla görevli kılındı. BM İnsan Ticaretinin- özellikle Kadın ve Çocuk Ticaretinin Önlenmesine, Cezalandırılmasına İlişkin Protokol onaylandı (2003). Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (KSGM) Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun kabul edildi (2004). "Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planı" (2007-2010) KSGM tarafından hazırlandı ve yürürlüğe girdi. Bunu diğer eylem planları izledi.

1 Haziran 2005 tarihinde yürürlüğe giren yeni Ceza Kanunu ile kadınlara karşı ayrımcılık içeren maddeler kaldırıldı. Ceza Kanununda kadın birey olarak kabul edildi, kadının cinselliğine karşı işlenen suçlar, kadına yönelik cinsel şiddet, eski kanunda olduğu gibi "*topluma karşı suçlar*" bölümünde değil; "*kişilere karşı suçlar*" bölümünde düzenlenerek, bu tür suçlara cezai yaptırımlar öngörülmüştür. Yasanın sistematikteki bu değişim, kanun koyucunun kadını "*genel ahlakın bir parçası*" olarak değil de "*bağımsız bir birey*" olarak ele alması açısından önemlidir (Kahraman, 2015:4). Aynı şekilde, cinsel dokunulmazlığa karşı işlenen suçlar bölümünde evlilik birliği içinde tecavüzün suç olması gibi, kadın örgütlerinin yıllardır

dile getirdiği talepler de pozitif hukukun bir parçası haline getirilmiştir. Kadının cinselliğine karşı işlenen suçlara önceki TCK’da “topluma ve edep törelerine karşı suçlar” kapsamında yer verildiği gözönünde tutulduğunda bunun önemli bir gelişme ve “kadın yurttaşlar” açısından TCK felsefesinde köklü bir değişim olduğu söylenebilir. Yeni TCK’da: “töre saikiyle” kasten öldürmeye ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası” verilmesi; “işyerinde cinsel tacize üç yıla kadar hapis cezası verilmesi”; “evlilik içi tecavüzün, tecavüze uğrayanın şikâyetine bağlı olarak suç sayılması”; “kadının tecavüz edenle evlendirilmesi halinde tecavüz edenin suçunun ertelenmesine ilişkin maddeye yer verilmemesi” başlıca yeniliklerdir (Moroglu, 2010: 14). Aile içi şiddetin sürekli uygulanması durumunda, *eziyet suçunun* oluşacağı kabul edildi. Fiilin eşe ve çocuklara karşı işlenmesi, suçun nitelikli halleri arasında sayıldı. TCK’da ayrıca “aile hukukundan doğan yükümlülüğün ihlali” de suç sayıldı. 4320 sayılı Ailenin Korunmasına Dair Kanuna İlişkin Değişiklik Kanunu 2007’de; Yasanın uygulamasına ilişkin Yönetmelik 2008’de yürürlüğe girdi. TBMM’de Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu kurulması hakkında Kanun kabul edildi (2009). Bu doğrultuda, Ailenin Korunması ve Kadına Yönelik Şiddetin Ortadan Kaldırılmasına Dair Kanun (2012) çok önemli bir yasal çerçeve sunmaktadır.

Türkiye’de hukukun üstünlüğü ilkesine dayalı demokratik bir düzenin gerektiği gibi işleminin temel koşullarından biri; birey ya da toplumsal grupların haklarını, hem kendileri, hem de ilişkili oldukları toplumsal yapılar için kullanabilmeleridir. Böyle bir işleyiş, sistemin karar mekanizmalarıyla (yani devletle) yurttaşlar arasında tabi ve edilgen değil, etkin ve değiştirici; buyurucu değil haklara saygılı ilişkiler kurulmasını gerektirir. Haklara sahip çıkmanın ve kullanma kararlılığını göstermenin temel koşulu ise, bireylerin haklarını eleştirel boyutta algılamaları ve içselleştirmeleridir. Bireylerin bu şekilde “hukuk devleti”nden hem yararlanabildikleri, hem de demokrasiye katkıda bulundukları bir sistemin yerleşmesi ülkemizde henüz tamamlanmamış olan bir süreçtir. Toplumumuzun ataerkil yapısı ve cinsiyet ayrımcılığı, bu durumu kadınlar için daha da geçerli kılmaktadır. Cumhuriyet’in kurulmasından bugüne kadar kadınların, hukuk alanında kâğıt üzerinde kazandıkları hakları, güncel yaşamlarında kullanabildikleri haklara dönüştürebilmelerini sağlayacak sosyal hizmetler ve örgütlenme girişimleri son derece kısıtlıdır. Hukuk alanında eşitlik konusunda elde edilmiş olan kazanımların oluşturduğu avantajlı durum, eşitlikle ilgili sorunların zaten Cumhuriyet kurulurken çözülmüş olduğu anlayışıyla uzunca bir dönem dezavantaja dönüşmüştür (www.kadinininsanhaklari.org, 2015). 1926 Medeni Kanun, ancak 75 yıl sonra değiştirilebilmiştir. Hem yasalardaki, hem de uygulamadaki yetersizlikleri, gerçek hayatta yaşanan ayrımcılıkları takip etmek, dile getirmek, değiştirmeyi talep etmek, aydın çevrelerde 20-25 yıl öncesine kadar lüks olarak algılanmıştır. Bugün halen, birçok kadının yaşamını, anayasal haklar ya da Medeni Kanun değil, toplumsal ve dini gelenekler şekillendirmektedir. Ama bir yandan da, artık bu durumu değiştirme talebi ve kararlılığı güçlü bir biçimde kendini hissettirmektedir. Özellikle 1980’li yıllarda ivme kazanan kadın hareketi, kadınlar ile ilgili her soruna “kadın bakış açısıyla yaklaşma ilkesi”ni yerleştirme çabasını sürdürmektedir (KSGM, 2009:1).

4.2. Türk Anayasalarında Kadın Hakları

Anayasalar, bir ülkede yaşayan insan topluluğunun yaşamını düzenleyen en üstteki temel hukuk kuralları olarak, toplumu şekillendiren önemli konuları düzenlerler. Bütün yasaların temelinde toplumsal sözleşme niteliğindeki Anayasa vardır (Türk, 2000: 22). Anayasa, insan haklarının yaşam alanı olarak görülebilecek bir platformdur. Esas itibarıyla anayasa, siyasal alana ilişkin olup insan hakları ile devlet örgütlenmelerinin dayandığı ilkeleri gösterir (Erdoğan, 1997:17).

İlk yazılı anayasamız olan 1876 tarihli Kanun-u Esasi'ye göre, "Bütün Osmanlılar kanun önünde din ve mezhepten doğan konular dışında hak ve ödevler bakımından eşittirler." Anayasanın bu hükmüne göre Osmanlı kadın ve erkekleri eşit gibi görünmektedir, ancak medeni haklar bakımından kadın, eskiden olduğu gibi şer'i hukuka tâbi kılınmıştır (Odyakmaz, 1989: 458). 1876 Anayasası'nın insan hakları yönünden önemi, Osmanlı Devleti'nde, ilk kez insanların devlete karşı ileri sürebilecekleri hakları bulunduğunun belirtilmesidir (Uygun, 1996:14). 1876 Anayasa'sının kadınlar bakımından en önemli hükmünün, "bütün Osmanlılar için ilköğretim mecburiyeti" öngören 114. maddesi olduğu söylenebilir. Bu anayasa döneminde, 1911 yılında kızlar için idadî ve kız liseleri, 1914'de Yüksek Kız Öğretmen Okulu açılmış, 1917'de yayınlanan Aile Kararnamesi ile evlilik kontrol altına alınmış, 1920'de kızların üniversitede okumalarına, 1921'de de erkeklerle birlikte derslere girmelerine izin verilmiştir (Taşkıran, 1973: 120). Siyasi haklar ilk defa 1876 Anayasasında yer almakla birlikte, bu anayasada kadına seçme ve seçilme hakkı verilmediğini görmekteyiz. Anayasanın öngördüğü parlamentoda bulunan Heyet-i mebus'an üye sayısı her ellibin erkek nüfus için bir milletvekili olmak üzere hesaplanmıştır (m.65). 1877 yılında yapılan ilk seçimlere seçmen olarak katılamayan kadınlar 1908, 1912, 1914, 1919 ve TBMM için yapılan 1920 ve 1923 seçimlerinde seçmen olarak oy kullanamamışlardır (TBMM, 1982: 72-86).

Kadınlar, Cumhuriyetin ilânından sonra yapılan 1927 ve 1931 seçimlerinde de seçmen nüfusun hesabında dikkate alınmamışlardır (m. 11). Bu dönemde yalnız Türk erkeği seçme ve seçilme hakkına sahip olmuştur (Kahraman, 2015:10).

20 Ocak 1921 Anayasası, yalnızca anayasal kurumları düzenlemekte ve haklarla ilgili her hangi bir hükmü içermemektedir. 1921 Anayasası kısa bir anayasaydı. 1924 Anayasasında medenî haklar bakımından kadın ve erkekler görünürde eşittir, ancak 1926 yılına kadar Mecelle yürürlükte kaldığı için şer'î hükümlerin uygulanmasına devam edilmiş ve eşitlik hayata geçirilememiştir. 17 Şubat 1926 tarihli Türk Medenî Kanunu'nun kabulü ile kadınlarımıza evlilik, nikâh, velayet, boşanma, miras ve tanıklık gibi konularda Batı demokrasilerinde görülen yeni medeni haklar tanımıştır. 1924 Anayasasında kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmediğini görmekteyiz. Seçme hakkı, 18 yaşını dolduran erkeklere, milletvekili seçilme hakkı da 30 yaşını bitiren erkeklere tanınmıştır. 5 Aralık 1934'te kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmış ve 1 Mart 1935 tarihinde de ilk kadın milletvekillerimiz Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girmiştir (Tezel, 1983: 29).

1961 Anayasasının 12. ve 35. maddelerinin kadın hakları açısından önemli olduğu söylenebilir. “Eşitlik” kenar başlığını taşıyan 12. maddeye göre, “Herkes, dil, ırk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin, kanun önünde eşittir.” Madde metninden, anayasal düzeyde erkeklerin sahip olduğu tüm haklara kadınların da sahip olduğu anlaşılmaktadır. 35. madde ise, “Ailenin korunması” başlığını taşımaktadır. Bu maddede, “Aile Türk toplumunun temelidir. Devlet ve diğer kamu tüzel kişileri, ailenin, ananın ve çocuğun korunması için gerekli tedbirleri alır ve teşkilâtı kurar” denilmektedir. Burada da, kadın bir anne olarak korunmakta ve bu konuda gerekli tedbirlerin alınarak teşkilatın kurulması devlet ve diğer idare organlarına bir görev olarak verilmektedir.

1982 Anayasası’nın Cumhuriyetin temel niteliklerini düzenleyen ikinci maddesinde “Türkiye Cumhuriyeti’nin insan haklarına saygılı bir devlet” olduğu vurgulanmıştır. Anayasa, insan haysiyetinin evrenselliğini vurgulamak ve kişilerin insan olmaktan dolayı sahip oldukları hak ve özgürlüklerden yararlanacaklarını açıklamak istemiştir (Kuyaksil, 2009: 346). 1982 Anayasası’nın çeşitli maddelerinde temel hak ve özgürlükler, 1961 Anayasası’ndan daha geniş ve ayrıntılı olarak düzenlenmiş, ancak, hak ve özgürlükler bakımından bireyin de bir takım görevleri olduğu anlayışı benimsenmiştir: “...Temel hak ve hürriyetler, kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere karşı ödev ve sorumluluklarını da ihtiva eder” (m. 12) Anayasada temel hak ve özgürlüklere çok sayıda sınırlama ve istisnalar getirilmiştir.

Ancak bu yaklaşım, Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği ile olan ilişkiler nedeniyle özgürlükçü yönde bir değişim seyri izlemiştir. Nitekim bu doğrultuda Anayasada çok sayıda önemli değişiklikler yapılmış ve bu değişiklikleri hayata geçirecek uyum yasaları çıkarılmıştır. 2001 yılında yapılan Anayasa değişikliği, oldukça kapsamlı bir değişikliktir. Bu bağlamda, önemli değişikliklerden birisi, eşler arasındaki eşitliği düzenleyen 41. maddede yapılan değişikliktir. 41. maddenin 1. fıkrası “Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır” biçiminde değiştirilmiştir. Anayasanın, çalışma şartları ve dinlenme hakkını düzenleyen 50. maddesi de kadınlarla ilgili bir öneme sahiptir. Buna göre, “Kimse, yaşına cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmaz. Küçükler ve kadınlar ile bedenî ve ruhî yetersizliği olanlar çalışma şartları bakımından özel olarak korunurlar.” Kadına ilişkin bir korumayı öngören bu maddede “hamilelik ve doğum hallerinde özel olarak korunma” amaçlanıyorsa yeterince açık değildir (Süral: 2002: 213).

Anayasada yapılan önemli bir değişiklik de, 07.05.2004 tarihinde yapılan değişikliktir. Bu değişiklikte Anayasanın 10, 15, 17, 30, 38, 87, 90, 131 ve 160. maddelerinde değişiklikler yapılmış ve Anayasanın 143. maddesi yürürlükten kaldırılmıştır. Bu değişiklikler genel hatlarıyla ölüm cezasının ve Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kaldırılması ve uluslararası sözleşmelerin hukuki statüsü konuları üzerinde odaklanmıştır (Kuyaksil, 2009:347). Anayasa'nın "Kanun önünde eşitlik" başlıklı 10. maddesinde yapılan değişiklikte, "kadın ve erkek, eşit haklara sahiptir. Devlet bu eşitliğin yaşama geçirilmesini sağlamakla yükümlüdür" fıkrası eklenmiştir. 2010'da referandumda kabul edilen Anayasa değişikliği ile bu fıkraya; “Bu maksatla

alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz" cümlesi eklenmiştir. Anayasanın 90. maddesinin son fıkrasına eklenen bir cümle ile temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası sözleşmelerin normlar hiyerarşisi içindeki yeri yasaların üzerine çıkarılmıştır: *"Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır."* Bu hükme, bir uluslararası belge olan BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) de dâhil bulunmaktadır.

1982 Anayasası döneminde CEDAW imzalanıp onaylanmıştır (1985). Sözleşmenin imzalanması, Türkiye de dâhil taraf devletleri, kadınlara karşı ayrımcılığın ortadan kaldırılması için somut adımlar atmakla ve CEDAW Komitesine düzenli olarak kadının insan haklarının geliştirilmesi konusunda ülkedeki devlet uygulamalarını raporlamak ve sunmakla yükümlü kılmalıdır. Bu konuda ikinci önemli uluslararası sözleşme ise, 2011 yılında İstanbul'da imzalanıp onaylanan ve 2014 tarihinde Türkiye'de ve 11 Avrupa ülkesinde yürürlüğe giren "Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi (İstanbul Sözleşmesi)'dir. İstanbul Sözleşmesi'ne göre taraf devletler, kadınların aşağı bir cins olduğu veya erkekler ile kadınlar için alışlagelmiş rollerin bulunduğu düşüncesine dayanan önyargıları, örf ve adetleri/gelenekleri ve her türlü uygulamaları yok etmek amacıyla kadınların ve erkeklerin sosyal ve kültürel davranış kalıplarının değiştirilmesi için gerekli önlemleri almakla yükümlü kılınmışlardır. Kadına yönelik şiddeti ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğini bitirmeyi öngören İstanbul Sözleşmesi'nin etki alanı, daha ziyade ayrımcılığa yönelik bir sözleşme olan CEDAW'dan farklıdır. İstanbul Sözleşmesi, küresel değil, Avrupa Konseyi destekli bölgesel bir sözleşmedir; bu da onu daha güçlü kılmaktadır.

Söz konusu bu değişiklikler, Avrupa Birliği Müktesebatına uyum amacıyla yapılmıştır. Anayasada yapılan geniş kapsamlı değişiklikler sonucunda yasaların Anayasa ile uyum sorunu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, anayasadaki hükümler ile bağdaşmayan ilgili yasa maddelerinin yürürlükten kaldırılıp anayasa ile uyumlu duruma getirilmesi için yeni düzenlemelerin yapılması gerekmiştir. Uyum alanındaki çalışmalara eskiye göre yavaş da olsa devam edilmektedir. Ancak, temel zihniyet ortadan kalkmadığı için arada farklı uygulamalarla da karşılaşmaktadır. Anayasa Mahkemesi (AYM), Erzurum Pasinler Sulh Ceza Mahkemesi'nin başvurusu üzerine, 27.5.2015 tarihli ve 2015/51 sayılı kararı ile resmi nikâh kıymadan dini nikâh yaptıranlara ve evlilik cüzdanını görmeden bu nikâhı kıyan din görevlisine iki aydan altı aya kadar hapis cezası verilmesini öngören 2004 tarihli ve 5237 sayılı Türk Ceza Kanununun 230. maddesinin 5 ve 6. fıkralarını oy çokluğuyla iptal etmiştir. Anayasa Mahkemesi'nin imam nikâhı kıymak için önce resmi nikâh kıyma şartını kaldıran kararı, 'çocuk yaşta evlilikleri ve çoğuşliliği arttıracak' endişelerine yol açarken; kararın kadınları ve çocukları mağdur edeceği, kadınların resmi nikâhla kazandığı tüm yasal haklarından yoksun bırakılması anlamına geleceği, miras haklarının ellerinden alınacağı eleştirileri yapılmıştır (www.hurriyet.com.tr/gundem, 2015).

5. Sonuç ve Değerlendirme

İnsan hakları, insanın değerini, onurunu ve saygınlığını korumayı amaçlayan haklar kümesini oluşturur. İnsan haklarına sahip olmak egemen güçler karşısında kolay olmamıştır. İnsan hakları uzun ve çetin mücadeleler sonucu kazanılmıştır. İnsanlık tarihi aynı zamanda insan hak ve özgürlükleri için yapılan mücadelelerin de tarihidir. Ne var ki, yasa yapıcıları, insanı erkek olarak görerek düzenlemeler yapmışlardır. Kadın, kamusal alandaki erkeğe bağlı, arka planda ve özel alanda görülmüştür. Bunun farkına vardığı ilk andan itibaren ise, yüzyıllarca ‘ben de insanım, benim de hakkım var’ mücadelesi vermiştir. İnsan hakları, demokratikleşme sürecinin ayrılmaz bir parçasıdır. Kadının ilerlemesi ve kadın – erkek eşitliğinin sağlanması bir insan hakkı sorunudur ve sosyal adaletin gereğidir. Kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsizlikler; eşit olmayan güç ilişkilerine ve kadınların ikincilleştirildiği bir sosyal yapıya neden olmaktadır. Kadınların içinde bulundukları fiili eşitsizlik, bir yandan haklarının verilmemesi, diğer yandan da ana gereksinimlerinin hak olarak kabul edilmemesi nedeniyle beslenerek sürmektedir.

Ülkemizde kadın hakları konusunda anayasal ve yasal düzeyde bazı önemli düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Kadınlarla ilgili olarak son yıllarda yasalaşan düzenlemeler bütünsel olarak ele alındığında, kadının insan hakları standardını yükselttiğini saptamak mümkündür. Ancak, bu konudaki gelişmelerin, daha çok uluslararası hukukun etkisi ile olduğu, kendi iç dinamiklerimizin bu konuda yetersiz kaldığı da bir gerçektir. Yasalarda kadınlar ve erkekler eşit olsa da eşitsizlik devam etmektedir. Düzenlemelere rağmen, ihlallerin toplumda tamamen ortadan kaldırılması mümkün olmamıştır. Aile içi şiddet, namus cinayetleri, bekâret kontrolü uygulamalarından ileri gelen intihar vakaları, işyerinde, sokakta yaşanan cinsel taciz olayları vb. Kadınlara özgü insan hakları ihlallerini uzatmak mümkündür. Hukukun üstünlüğü ilkesine dayalı demokratik bir toplum düzeninin kurulamadığı, yoksulluğun ve şiddetin egemen olduğu, sivil toplumun kısıtlandığı bir ortamda, kadının insan hakları ihlallerinin kaynağı olan ataerkil toplum yapısı gücünü yitirmeyecektir. Mevcut durum itibarıyla, “kadının insan hakları” üzerinde “insan haklarından” farklı olarak ayrı bir vurgulama yapmanın gerekliliği sürmektedir.

Yapılan yeniliklerin toplum yaşamında uygulamaya dönüşebilmesi, yukarıdan aşağı yapılan yasal düzenlemelerle gerçekleştirilemez. Kadın hakları konusundaki düzenlemelerin hayata geçirilmesi konusunda, başta idare olmak üzere özellikle yargı organlarına önemli görevler düşmektedir. Bunlardan daha önemlisi ise, vatandaşların ‘toplumsal cinsiyet eşitliğinin’ geliştirilmesi konusunda bilinçlendirilmesi ve bu eşitliğin toplum tarafından benimsenmesinin sağlanmasıdır. Kadının güçlendirilmesi, gücün kadının eline geçip bu kez de onun erkeği ezeceği anlamına gelmemelidir. Kadının insan hakkı, sadece kadınlara ait bir sorun değil, toplumsal gelişme ve ilerleme sorunudur. Bir ülkede kadının statüsü, demokratikleşme ve aydın sorumluluğunun bir göstergesidir. Kadın-erkek eşitliği, bütün insanlar için siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel güvenliği sağlamanın ön koşuludur. Sürdürülebilir, adil ve kalkınmış bir toplum inşa etmenin tek yoludur.

Kaynakça

- Acar, F. (1998). Kadınların insan hakları: uluslararası yükümlülükler. (Der. O. Çiftçi), *20. Yüzyılın Sonunda Kadınlar ve Gelecek*, Ankara: TODAİE İnsan Hakları ve Araştırma ve Derleme Merkezi Yayını, 23-31.
- Acar F. ve Arıner, H. Onur (2009). Kadınların insan hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği *insan hakları eğitime destek projesi*, Ankara: İçişleri Bakanlığı Yayını.
- Akdur, R. (2008). İnsan hakları kapsamında kadın hakları, *Powerpoint Sunu*, Erişim: 10.5.2015.
- Akıllıoğlu, T. (1993). *Temel haklar ve özgürlükler*, Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayınları.
- Akıllıoğlu, T. (1995). *İnsan hakları I*, Ankara: A.Ü. SBF İnsan Hakları Merkezi Yayını.
- Altuntaş, M. (2002). Türk anayasalarında insan hakları, *Uzmanlık Tezi*, Ankara: Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı Yayını.
- Berktaş, F. (2000). Kadınların insan hakları: insan hakları hukukunda yeni bir açılım, (Ed: K. Tankuter), *İnsan Hakları*, İstanbul: Cogito Yapı Kredi Yayınları.
- Berktaş, F. (2004). Kadınların insan haklarının gelişimi ve Türkiye, *Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları, No 7*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını.
- Erdoğan, M. (1997). *Anayasal demokrasi*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Erdoğan, M. (2001). Türkiye’de anayasalar ve siyaset 3. Baskı. Ankara: Liberte Yayınları.
- Engin Z. (2013). İnsan haklarının evrimi ve sınıflandırılması, *SODEV Sosyal Demokrasi Vakfı*, <http://www.sodev.org.tr>, Erişim: 11.5.2015.
- Gözübüyük, Ş. ve Gölcüklü, A. Feyyaz (1996). *Avrupa insan hakları sözleşmesi ve uygulaması*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Gülmez, M. (2001). *İnsan hakları ve demokrasi eğitimi*, Ankara: TODAİE Yayını.
- İnsan Hakları Başkanlığı (2006). *İnsan hakları*. il ve ilçe insan hakları kurullarının etkinlik ve verimliliğinin artırılması projesi, Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı, Ankara: Matus Basımevi.
- Kaboğlu, İbrahim Ö. (1993). *Özgürlükler hukuku*, İstanbul: AFA Yayını.
- Kaboğlu, İbrahim Ö. (1996). *Dayanışma hakları*, İHDE Merkezi, Ankara: TODAİE Yayını.
- Kahraman, M. (2015). Anayasada kadın hakları, Powerpoint sunu, *Kadına Şiddet ve Haklara Duyarlılık Paneli*, 9 Mart 2015, Hatay Aile ve Sosyal Politikalar İl Müdürlüğü.
- Kaypak, Ş. (2009). Avrupa Birliği sürecinde yerel haklar ve kente yansıması, *I. Uluslararası Avrupa Birliği, Demokrasi, Vatandaşlık ve Vatandaşlık Eğitimi Sempozyumu* 28–30 Mayıs 2009, Uşak. 1–19.
- Kaypak, Ş. (2015). Kadının insan hakları, Powerpoint sunu, *Kadına Şiddet; Haklarda Duyarlılık Paneli*, 9 Mart 2015, Hatay Aile ve Sosyal Politikalar İl Müdürlüğü.

Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (2009). Türkiye’de kadının durumu, Ankara: Başbakanlık Yayını, <http://www.ksm.gov.tr/Pdf/turkiyedekadin.doc>, Erişim: 15.7.2014.

Kuçuradi, İ. (1982). *İnsan haklarının felsefi temelleri*, (Felsefe ve insan hakları), Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayını.

Kuyaksil, A. (2009). Türk anayasalarında kadın hakları ve gelişimi, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (11); 328-352.

Moroğlu, N. (2010). Türkiye’de kadının insan hakları, *Powerpoint Sunu*, 30 Nisan 2010, Boğaziçi Üniversitesi, Erişim: 11.5.2015.

Mourgeon, J. (1990). İnsan hakları, İstanbul: İletişim Yayınları.

Odyakmaz, Z. (1989). Anayasalarımızda kadın hakları, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 5 (14), 455-466.

Sancar, M. (2001). Demokrasi- insan hakları- hukuk devleti: zorlu bir birlikteliği çözümleme denemesi, *Toplum ve Bilim*, Kış 2000-2001, No 87, 7-27.

Savcı, B. (1980). Yaşam hakkı ve boyutları, Ankara: AÜSBF Yayınları.

Süral, N. (2002). *Avrupa Topluluğunun çalışma yaşamında kadın-erkek eşitliğine dair düzenlemeleri ve Türkiye*, Ankara: KSSGM Yayını.

Şaylıkay, M. (2006). Niye kadının insan hakları?, *İndigo Dergisi*, <http://indigodergisi.com>, Erişim: 10.5.2015.

Taşkıran, T. (1973). *Cumhuriyetin 50. yılında Türk kadın hakları*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, No 5, 120-121.

TBMM (1982). Seçim, seçim sistemleri ve Türkiye’deki uygulamalar. Ankara: TBMM Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürlüğü Yayınları, No 5, 72-86, Erişim: 13.5.2015.

Tezcan, D., Erdem, M. Ruhan, Sancaktar, O. ve Önok, R. Murat (2011). *İnsan hakları el kitabı*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Tezel, S. (1983). Atatürk ve kadın hakları, *Türk Ticaret Bankası’nın Cumhuriyetin 60. Yılına Armağanı*, Ankara: TTK Yayını.

Turhan, A. (2013). İnsan hakkı kuşakları arasındaki tamamlayıcılık ilişkisi, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4 (2), 357-358

Türk, H. Sami (2000). Açılış konuşması, *Hukukta Kadın Sempozyumu* 30 Eylül-1 Ekim 1999, Ankara: KSSGM Yayını, Erişim: 11.5.2015.

Uygun, O. (1996). *Türkiye’de demokrasi ve insan hakları*, Ankara: TODAİE, İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi.

Uygun, O. (2000). İnsan hakları kuramı. (Ed: K. Tankuter), *İnsan Hakları*. İstanbul: Cogito Yapı Kredi Yayınları.

Üskül, Z. Özlem (2003). *Bireyciliğe tarihsel bakış*, İstanbul: Büke Yayıncılık.

<http://www.kadinininsanhaklari.org>, Erişim: 11.5.2015.

<http://www.unicankara.org.tr>, Erişim: 12.5.2015.

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/29145803.asp>, Erişim: 14.5.2015.